

AVIOEHDOSTA EROON

Värjärinleski Helena Sundgrenin ja kupariseppä Jonas Nordmanin avioehto laadittiin heinäkuun 16. päivänä ja luettiin sanasta sanaan ennen vihkimistä, joka tapahtui saman kuukauden 20. päivänä vuonna 1820. Avioehdon mukaan kummallakaan ei ollut oikeutta tehdä velkaa toisen omaisuutta vastaan eikä kummankaan omaisuus voinut mennä ulosmittaukseen toisen veloista. Helenan omistama erotettiin pesästä omaksi kokonaisuudekseen edesmenneen värjäri Matts Sundgrenin perukirjan mukaan, laadittu 28.10.1819. Helenan varallisuus oli näin 3272 ruplaa, josta lyhennykset tekivät yhteensä 2712 ruplaa ja 83 kopeekkaa. Jonas taas toi pesään omaa 1575 ruplan arvosta. Siitä käteisen osuus oli 150 ja kupariseppän verstaan osuus valmiine töineen 600 ruplaa.

Niin leski Sundgrenilla kuin kupariseppä Nordmanillakin oli odotuksensa avioliiton suhteen ja elämää elettynä ennen yhteisen taipaleen aloittamista.

Vuonna 1778 Turussa syntynyt Helena Sallmelin oli solminut ensimmäisen avioliittonsa värjäriki-Sundgrenien lähin naapuri tontilla numero 2 oli apteekkari, ensin Johan Fredrik Långhjelm, sitten Anders Wilhelm Tennberg.

Sundgrenien tontin Kirkkotorin puoleiselle sivulle valmistui vuonna 1808 asuinrakennukseksi yksikerroksinen talo vanhasta ja uudesta puuaineksesta, männystä, joka kesti sään vaihteluita paremmin kuin kuusi. Punamullatun ja suorakaiteen muotoisen talon keskikorkeus oli viisi metriä, siinä kivijalkaa 30 senttimetriä, pituus kymmenen ja leveys kuusi metriä. Talon katto oli lautta, ei turvetta, ja huonetiloja oli kolme, eteinen, kamari ja leivintupa. Kamarin lämmönlähteenä oli vuoden 1832 palovakuutusasiakirjan mukaan "glaseerattu" kakkuuni, leivintuvassa avoliesi uuneineen. Huoneiden katot ja lattiat olivat honkalautaa. Kamarin seinät oli tapetoitu. Kirkkotorin puoleinen ikkuna oli aikanaan yllimmästä kaksinkertainen ja sen puitteet olivat maalatut, pihanpuoleinen ikkuna oli yksinkertainen maalaamattomien puitteiden. Varallisuuden kasvaessa tontin muita rakennuksia uudistettiin, uusi värjäämö valmistui vuonna 1817.

sälli Matts Sundgrenin kanssa kevättalvella 1805. Helena oli tuolloin 27 ja Matts 24 vuoden ikäinen. Kisälli Sundgren halusi tulla värjärimestariksi, ja niin hän pyysi jo syksyllä muuttokirjaa Turun tuomiokirkon suomenkielisestä seurakunnasta. Vaimo Helena ei tullut samaa matkaa. Hän haki muuttokirjansa vasta seuraavana keväänä, ja Tampereelle hänet on merkitty saapuneeksi huhtikuussa 1806.

Matts Sundgren oli etsinyt kasvavalle perheelle ja ammatilleen sopivaa tonttia ja rakennuksia. Sellaiseksi osoittautui kauppias Reinhold Laurénin myynnissä ollut tontti numero 6, joka nykyiseen kaupunkiin sijoitettuna olisi Keskustorin paikoitusalueella vastapäätä Aleksis Kiven katu 18:aa. Tontti oli noin 2000 m²:n laajuinen, ja sen kauppahinta oli 427 taalaria. Sundgren ei maksanut sitä heti, joten tontin Pyynikillä sijainnut kasvimaata jäi toistaiseksi Laurénille pantiksi.

Tähän uuteen kotiin perheen ensimmäinen lapsi, Helena Elisabeth Charlotta ei ehtinyt. Hän syntyi keuhkokuumeella 1806, jolloin vaimo Sundgrenin apuna lienee ollut kättilö, Tukholmassa tutkinnon suorittanut Marqaretha Häggberg. Pienokainen menehtyi jo seuraavan vuoden syksyllä hinkuuskään. Tautiin oli kesän kuluessa kuollut neljä lasta.

Vuoden 1808 alussa Helena odotti toista lastaan. Vielä odotusajan loppupuolella hän oli lähtenyt Mattsin mukana matkalle Tammelaan, ja matkan aikana syntyneelle lapselle annettiin heti nimeksi Anna Elisabeth. Ajan tavan mukaan lapsi piti kastaa viimeistään kahdeksantena päivänä syntymästä. Uskomuksen mukaan kastamaton voi olla demonien vallassa ja siten ympäristölleen vahingollinen.

Äiti Helena ei ollut kastetilaisuudessa läsnä niin kuin eivät muutkaan tuon ajan äidit. Syyinä olivat paitsi terveydelliset näkökohdat myös se, että äiti voitiin kirkottaa vasta noin kuuden viikon kuluttua lapsen syntymästä.

Kirkottaminen, kirkkoon ottaminen, merkitsi seremonian mukaan sekä kiitosta lapsen syntymästä että äidin palanneesta terveydestä. Seurakunnan yhteyteen ottaminen merkitsi myös pyyntöä, että vaimo olisi hedelmällinen hengellisessäkin mielessä. Kansan selityksen mukaan kirkottamisessa oli kysymys synnyttäneen naisen puhdistamisesta.

Lapsi Anna Elisabeth, Anna Liisa kuolleiden ja haudattujen luettelon mukaan, menehtyi kuusivuotiaana. Tavan mukaan hänenkin kuolemastaan ilmoitettiin sitä lähinnä seuranneena saarnapäivänä. Sisarensa tavoin hänet haudattiin seremoniain, lauluin ja kellonsoitoin. Sanomakelloja lapselle läpätettiin kolme kertaa. Niiden lisäksi oli vielä saatto- ja sielunkellot, joiden tarkoituksena oli herättää kristillisiä ajatuksia, ja haudanavaussoitot, jotka paitsi pyhittivät haudan myös torjuivat siitä pahan. Haudanavaussoitosta luovuttiin Tampereella vuonna 1809, koska ne "aiheuttivat hämminkiä ja koska kello kului", niin kuin kauppias Birger Lundahl asian esitti.

Hautausmaa sijaitsi tuolloin kaupungin ulkopuolella, Turun tien varrella. Saarnahuoneelta sinne oli matkaa puolisen kilometriä. Vainajan tie hautausmaalle kulki vielä "läpikäytävän" kautta ja hautapaikan osoitti haudankaivaja tavallisesti itäisestä tai eteläisestä osasta, jotka Kristuksen toisen tulemisen ilmiansuuntina olivat arvokkaita. Pohjoinen taas oli pimeyden ja paholaisen suunta, ja pohjoisen puolelle haudattiin itsemurhan tehneet, synninpäästöttä kuolleet ja kastamattomat lapset. Hautausmaan mullat oli jaettu kolmeen luokkaan: arvohenkilöille, porvareille ja kolmannet mullat köyhille.

Seuraavan kerran Helena Sundgren osallistui omaisensa Tampereella tapahtuneeseen hautaukseen kesällä 1819, jolloin mestarinarvonsa ja porvaruuden saanut Matts Sundgren haudattiin 38 vuoden iässä. Hänenkään leposijaansa ei enää ole löydettävissä vanhalta hautausmaalta, Pyynikin kirkkopuistosta.

Kupariseppä Jonas Nordman oli syntynyt vuonna 1793 Alingsåsin kaupungissa Ruotsissa. Tampereelle hän tuli kevättalvella 1819 oleskeltuaan ensin muutamia viikkoja Helsingissä. Muuttokirjansa mukaan hän oli aikeissa palata takaisin synnyinseudulleen, mutta tämä "puhtaasti ja selvästi lukenut mies" asettuikin sitten Tampereelle tontille numero 19. Se oli aiemmin ollut kupari seppä Fredrik Romanin oma, mutta mennyt konkurssihuutokaupassa teurastaja Carl Herman Lindfeltille. Leskeksi jäänyt Ulrika Roman sai edelleen asua talossa, joka sijaitsi Kirkkotorin ja Itäisen Pitkänkadun kulmassa, ei niinkään kaukana tontista numero 6.

Jonas Nordman, joka koreili niin letkuvarti-silla piipuilla kuin hopeisella taskukellollaan-kin, anoi aikanaan kaupunginoikeudelta porvaruutta, lupaa harjoittaa ammattiaan Tampereella kupariseppänä. Taitojensa vakuudeksi hän esitti sekä Tukholmassa saamansa todistukset että leski Romanin antaman todistuksen, jonka mukaan hän oli käyttäytymiseltään siivo. Mutta Jonas Nordmanilla oli muitakin suunnitelmia kuin ansaita leipäänsä kupariseppänä, vaikka hän siinä ammatissa olikin hyvä. Mestarityönään hän oli valmistanut tekeittien, samovaarin. Se ei ollut niin huomiota herättävä kuin Romanin aikoinaan yhdestä levykappaleesta tekemä, mutta kaupunginoikeus totesi Nordmanin työn "hyväksi ja valituksettomaksi." Hän sai sekä porvaruuden että suositukset saada mestarinarvo kupariseppien ammattikunnasta Turusta. Jonas Nordman halusi tehtailijaksi. Avioituminen leski Sundgrenin kanssa antaisi avioehdosta huolimatta mahdollisuuden yrittää tehtaan perustamista ja sen myötä vauraustumista. Leski oli varakas, hänellä oli kaksi kaupunkitonttia ja tuottava värjäämö. Oikea tehdas voisi tuottaa vieläkin enemmän.

Leski Sundgren ei tuolloin jostakin syystä ollut kiinnostunut jo värjäriammatin hallinneesta miehestä. Taloutensa puolesta hänen ei olisi tarvinnutkaan avioitua, ja värjäämöä hoitivat kisällit pääkisällin johdolla. Helena otti värjättävää vastaan ja luovutti valmiit työt asiakkaille niin kuin hän jo Sundgrenin eläessä oli tehnyt. Mutta ehkä Helena ihastui kupariseppän "uljaaseen ulkomuotoon" ja hänen suuriin suunnitelmiinsa, sillä hän oli rahan arvon tunteva nainen. Ja Jonas Nordman oli jo vuoden 1819 syksyllä anonut kaupunginoikeudelta "ei itsekkäästä syystä, vaan ollakseen lähimmäisilleen hyödyksi" oikeutta perustaa verkatehdas. Samalla hän anoi värjäri-oikeuksia. Kupariseppän mukaan niin tehtaas kuin manufaktuuri-kin olivat "maalle peruspilarit" ja Tampereella toimi tuohon aikaan vain värjäri Johan Fredrik Grekin verkatehdas. Nordmanin tehdas tulisi sekä kaupungin että maan hyväksi, joten kaupunginoikeus suositeli häntä saamaan pyytämänsä ehdasoikeudet Senaatin Talousosastolta.

Keväällä 1820 Jonas Nordmanilla oli lupa perustaa verkatehdas, jonka toimintaan olisi saumattomasti liittynyt leski Sundgrenin värjäämö. Kaupunkilaiset ja maalaiset toisivat

värjättävää entiseen tapaan runsaasti, ja tietysti Nordmanin tehtaan oma tuotanto olisi itse värjätty.

Missä ja milloin Helena ja Jonas tapasivat ja tutustuivat, sitä eivät lähteet kerro, niin kuin eivät kerro heidän kihlautumisensa ajankohtaakaan. Kihlautuminen heidän tapauksessaan ei olisi ollut välttämätöntä, sillä kun kaksi täysivaltaista aikuista haki yhdessä kuulutuksia, se voitiin katsoa kihlautumiseksi. He julkistivat aikeensa solmia avioliitto. Leskenä Helena päätti omista asioistaan, eikä hän siten tarvinnut naittajaa. Kun kaupunginsaarnaaja Johan Essbjörn oli rippikirjoista tutkinut parin esteettömyyden, hän kirjoitti kuulutussetelin ja luki kuulutukset kolmena perättäisenä sunnuntaina. Kuulutusten tarkoitus oli kaksinainen: seurakunta luki avioliittoon aikovien puolesta esirukouksen ja mikäli aiottu liitto loukkaisi jonkun oikeuksia, tämä voisi ennen kolmatta kuulutusta ilmoittautua kertomaan tietämänsä avioesteen.

Helena ja Jonas olivat esteettömiä. Ajallisena esteenä Helenalla oli ollut vuoden pituinen suruaika, mutta kuulutusten este se ei ollut. Kaupunginsaarnaaja kuulutti kolmannen kerran sen jo päätyttyä. Naisten vuoden pituinen suruaika johtui siitä, että mahdollinen avioliitossa alkanut raskaus olisi jo ehtinyt päättyä synnytykseen. Toinen syy suruaikaan oli pahennuksen välttäminen: ei ollut suotavaa "mennä toisen vielä lämpimään aviovuoteeseen". Mainittakoon että miesten suruaika oli puolen vuoden pituinen.

Jonas Nordman ja Helena Sundgren vihittiin avioliittoon Helenan kotona. Koti olikin 1700-luvulta lähtien yleisin vihkimisseremoniain paikka. Tampereella oli 1820-1830 vain neljä vihkimistä joko saarnahuoneessa tai kirkon valmistuttua kirkossa, jolloin koolla ollut seurakunta todisti tapahtuneen. Kotona vihittäessä seurakuntaa edustivat paikalle kutsutut. Hääpäivänään kupariseppä Jonas Nordman oli 27 ja Helena Sundgren 42 vuoden ikäinen. Ikäero 15 vuotta ei sinänsä ollut mitenkään tavaton. Ikäeron ohella puolisoilla oli myös varallisuusero. Jonaksellahan ei ollut mitään kiinteää omaisuutta ja täydellisen kupari sepän verstaansa varaston hän oli jo vuonna 1819 pantannut tehtailija ja värjäri Johan Fredrik Lagerqvistilta saatua 120 taalarin lainaa vastaan. Takaajina olivat herrat Reinhold Laurén ja Gustaf Enbom. Herra kauppias Lauren haki lainaa oikeusteitse alkuvuodesta 1822.

Jonas Nordmanin omaisuus oli kyllä sängen suuri, joskin lähes puolet siitä muodostui verstaasta ja varastosta. Hopeisen taskukellonsa hän oli arvioinut vitjoineen 50 ruplan arvoiseksi, mikä vaikuttaa suurelta, kun kauppias Laurénin kultainen tasku-

kello on vuoden 1823 peruluettelossa 60 ruplan arvoinen. Jonas toi Helenan kotiin vuode- ja pitovaatteensa, seinäkellon, peilin, pari pientä lipasta, puoli tusinaa pöytäveitsiä, merenvahapiippuja ja niitä varten kulmahyllyn, joka mainitaan vielä Herman Liljelundin peruluettelossa vuonna 1862.

Avioliiton solmittuaan leski Helena ei enää ollut niin itsenäinen nainen. Leskenä hän oli hallinnut niin itsensä kuin omaisuutensa, joka ilman avioehtoa olisi sulautunut yhdeksi kokonaisuudeksi Jonaksen omaisuuden kanssa. Avioeron sattuessa kumpikin olisi kaupunkilain mukaan saanut siitä puolet. Avioehto sai voimaan esimerkiksi se, että Jonas ei voinut sulkea Helenaa pois omaisuutta koskeneista oikeusasioista. Avioehdotta Jonaksen oikeus ja velvollisuus olisi ollut hallita vaimonkin omaisuutta. Kiinteän omaisuuden myymiseen vaimon suostumus olisi ollut tarpeen.

Avioehto oli vielä 1800-luvun jälkipuoliskollakin harvinainen, sillä jo keskinäinen testamentti riitti tavallisesti turvaamaan leskeksi jääneen puolison talouden. Avioehto voitiin nähdä epäluottamuksen osoituksena puolisoa kohtaan. Helenan ja Jonaksen avioehto oli 1820-luvun Tampereella ensimmäinen. Lain mukaan se oli laadittu ennen vihkimistä, koska tuolloin vielä puolisoiksi tulevat eivät velkojat olleet saaneet oikeutta omaisuuteen. Muiden tamperelaisten tuon ajan avioehtoihin verrattuna Helena ja Jonas olivat laatineet poikkeuksellisen avioehdon sen suhteen, että Helenakaan ei saanut tehdä velkaa Jonaksen omaisuutta vastaan ja että Jonaksen omaisuus luettelointiin tarkasti, koska hän muutti vaimon taloon. Koska yhteisesti hankittavasta omaisuudesta ei ollut mitään merkintää, kummallakin oli siihen yhtäläinen oikeus.

Avioehdon alkuperää ei voida täydellä varmuudella osoittaa, mutta sitä koskeneet ohjeet koottiin vuoden 1734 lain naimisen kaareen: "jos mies ja vaimo, joka leski on eli naittaja piian puolelta tekevät edustukset keskenänsä ennen avioskaskyä, siitä naimisen oikeudesta kuin kummankin nautitseman pitä, nin se on voimallinen ja vahva, koska se ei tapahdu niiden vahingoksi, joilla parempi oikeus omaisuuteen siihen aikaan on. Ei mahda enkaldaiset edustukset seisovaiset olla ellei vierat miehet todista, että ne ennen vihkimistä tehdyt ovat, ja ne sitten sisällekirjotetan ensi-

mäisesä kärkeä, ja kaupungisa kohta vihkimisen jälkeen". Avioehto oli otettava oikeuden pöytäkirjaan kokonaan, ja mikäli jokin muutoseikka jäi noudattamatta, oli asiakirja pätemätön.

Vuosina 1820-1830 Tampereella laadittiin kymmenen avioehto. Vihittyjä pareja oli tuolloin 143. Yhteistä Helena Sundgrenille ja muille avioehdon tehneille naisille oli se, että heillä oli avioliiton solmiessaan omaisuutta ja että mies ei saanut tehdä velkaa sitä vastaan. Esimerkiksi vaunuseppä Michell Hollmingin kanssa avioituneella demoiselle Gustafva Memsinillä oli tavaraa 1400 talarin edestä, eikä se saanut mennä Hollmingin veloista. Vailla vaimon suostumusta mies ei voinut ottaa vaimon ja lasten omaisuutta. Kun oli kysymys varakkaasta suvusta, oli avioehto hyvinkin tarkoituksenmukainen. Kauppias Petter Axel Tammelanderin kanssa avioituneella demoiselle Anna Carolina Lagerqvistilla oli perintönä lapsuudenkodistaan omaisuutta jo yli 5000 talarin arvosta. Sisartensa tavoin hän sai perintönsä avioituessaan, veljet saivat oman sa täysi-ikäisinä. Mikään demoisellen saamasta ei voinut mennä miehen veloista. Mademoiselle Margaretha Catharina Hornborg avioitui niin ikään kaupiaan, Matts Gabriel Jeckmänderin, kanssa. Avioehdon mukaan vaimon huomenlahja ja käteinen eivät saaneet mennä miehen veloista.

Mademoiselle sai huomenlahjansa vihkimistä seuranneen päivän aamuna ikään kuin lahjaksi ensimmäisestä vuodeyhteydestä. Lain mukaan se oli luvattu hänelle "ennen vuodetta". Huomenlahja oli sekä statussymboli myös leskeysavustus. Sen tarkoituksena oli turvata vaimon elämä. Laadultaan huomenlahja oli joko irtainta tai kiinteää omaisuutta. Kiinteässä se voi olla 1/3 ja irtaimessa 1/10 miehen omaisuudesta, mutta molempina sitä ei saanut antaa. Miehen eläessä vaimo ei saanut huomenlahjaa hallintaansa, koska puoliso oli hänen edusmiehensä. Jos avioliitto päättyi vaimon kuolemaan, huomenlahja raukesi ja jos hän solmi uuden avioliiton, se meni lapsille.

Huomenlahjan sai myös Johanna Christina Lagerqvist, joka solmi avioliiton kauppias Berndt Fredrik Danielssonin kanssa. Hän sai sekä rahaa että kultakoruja. Hän oli sisarensa tavoin saanut perintön lapsuudenkodistaan. Mitään vaimon perimästä ei saanut mennä miehen veloista.

Kun vaimo tuli miehen taloon, oli kaikki hänen tuomansa luetteloitava, koska kaikki se, mitä talossa jo oli vaimon tullessa, katsottiin miehen omaksi, kunnes toisin todistettiin. Neidot ja leskenä avioituneet toivat mukanaan miehen jo valmiiseen talouteen rahaa, huone- ja ajokaluja, taloustavaraa, henkilö-

kohtaiset tavaransa ja jotkut omistivat kiinteistöjäkin. He ja heidän naittajansa halusivat turvata tuodun omaisuuden naisen omana, vahingon varalta.

Vuoden 1734 lain mukaan nainen seurasi miehen säättyä ja tilaa. Hän "tuli osalliseksi miehen arvosta ja asemasta". Miehen velvollisuus oli antaa naisille "ylöspito". Miehen oli kohdeltava puolisoaan yhdenvertaisena ja osallisena elämäänsä. Molemmipuolisiin oikeuksiin ja velvollisuuksiin kuului uskollinen rakkaus, toistensa neuvominen ja tukeminen.

Mies oli perheen pää, ja vaimo oli siten hänen isäntävaltansa alainen. Miehellä oli "neuvo pesän yli", oikeus päättää asuinseudusta, -paikasta, elinkeinosta, lapsista ja hän ensisijaisesti oli tyttärensä naittaja. Perheen päänä hän hallitsi kaikkea omaisuutta, mutta vain jos avioehto ei ollut.

Mies oli myös vaimonsa edusmies. Se ei kuitenkaan tarkoittanut holhousta, vaan esimerkiksi miehen oikeutta käyttää vaimonsa puhevaltaa riita-asioissa. Rikosasioissa hän voi olla kantajana, mutta vaimo vain vastaajana. Mikäli mies syystä tai toisesta tuli kykenemättömäksi hallitsemaan pesää tai lähti avioliitosta, vaimo sai pesän hallintaoikeuden, mutta ei täyttä miehen valtaa ennen kuin mies oli julistettu holhoukseen tai liitto purkautunut hylkäämisen vuoksi.

Avioliiton solmiessaan nainen sai emännänvallan, "lukot ja avaimet." Hänen tehtävänään oli hoitaa kotia. Vailla miehen suostumusta hän ei voinut mennä toisen palvelukseen, ja vain miehen luvalla hän voi - toki omissa nimissään - käydä kauppa tai hoitaa pientä liikettä. Emännänvaltaan kuului se, että palvelusväen oli toteltava vaimoa, hänellä oli oikeus tehdä ostoksia, mutta hänen velvollisuutensa oli käyttää voimiaan kodinhoitoon. Puolisoiden velvollisuus oli elää keskenään niin, ettei heidän välilleen tullut vihaa eikä katkeruutta.

Miehen velvollisuus oli kohdella vaimoaan säädyllisesti. Hän ohjasi vaimonsa toimia yhteiseksi hyödyksi, ja hänen tuli antaa anteeksi lievät rikkomukset "naissukupuolen heikkouden vuoksi". Vaimon kurittaminen ei ollut kiellettyä. Vähäisestä pahoinpitelystä ei saanut rangaistusta; "luita ei saanut rikkoa". Vaimo voi nostaa syytteen vain niistä haa-

voista ja mustelmista, jotka mies oli aiheuttanut kiukussa tai juovuksissa.

Kotikurin rajana oli säädyllisyys. Tuon säädyllisyyden tietyn rajan kuparisepä Jonas Nordman oli ylittänyt jo ennen kuin avioliittoa oli kestänyt neljääkään kuukautta. Helena Sundgren koki elämän miehen kanssa niin hankalaksi ja rauhattomaksi, että avioliiton jatkaminen hänen mielestään oli tullut mahdottomaksi. Periaatteessa avioliitto solmittiin eliniäksi.

Jo vuoden 1820 lokakuussa kaupunginsaarnaaja Essbjörn oli vieraillut avioparin luona saadakseen lähemmin selvää, mistä epäyhtenäisyys ja erimielisyydet oikein johtuivat. Hän oli antanut ohjeita ja neuvoja siitä, miten pari voisi päästä rauhalliseen yhteiselämään. Vaikka avioliiton tulikin pohjautua osapuolten tahtoon, sen pohjana 1800-luvulla eivät olleet tunnevaltaiset vaan muut tekijät. Pyrkimystä elämäkumppanuuteen ei välttämättä ollut, mutta avioliitolle voi kuitenkin asettaa tiettyä vaatimuksia. Helena Sundgren oli todennäköisesti edellyttänyt rauhallista elämää ja jatkuvaa taloudellista hyvinvointia. Jonaksen odotukset olivat perustuneet vain taloudellisiin tekijöihin. Mutta ajan mittaan kes-tettäväksi edellytetyt koettelemukset kävivät Helenalle ylivoimaisiksi ja niinpä hän halusi pesäeron.

Helena Sundgren yksinkertaisesti haki suojaa edusmiehensä väärinkäytöksiä vastaan. Kun pesäero tapahtui miehen vielä eläessä, jäi avioliitto voimaan, mutta miehen sekä edusmiehisyyttä isännänvalta päättyivät niin kuin omaisuudenyhteyksin. Mies, joka ei voinut hoitaa omaisuutta velkaantumisen, tuhlaavaisuuden, kuten pelaamisen, alkemian, takauksen tai juopottelun takia, ei voinut hoitaa toisen-kaan omaisuutta. Yhteisen omaisuuden käyttäminen yksityiseksi hyödyksi oikeutti syyttömän osapuolen vaatiman omaisuudenyhteyden purkamista, sillä vaimolla oli oikeus "ehättää puutteen edelle". Mieskin voi vaatia pesäeroa, mutta ei vaimon tuhlaavaisuuden tähden, sillä miehän oli perheen pää.

Toisen kerran Helenaa ja Jonasta muistutettiin elämään sovussa keväällä 1821. Paikalla oli paitsi kaupunginsaarnaaja myös kolme muuta seurakunta-laista. Puolisolle annettiin varoitus ja heitä johdatettiin kristilliseen yhdessäeloon. Mutta koska parannusta ei tapahtunut, kokoontui syksyllä yleinen kirkonkokous käsittelemään avioparin välillä vallinnutta pysyvää erimielisyyttä. Kaupunginsaarnaaja Essbjörnin mukaan syy oli Jonaksen juomisessa, laiskuudessa ja tekemättömyydessä.

Kuparisepä myönsi sekä epäyhtenäisyyden että toran. Mutta vaimo oli hänen mukaansa kiivas ja riidanhaluinen. Juominen oli siten vaimon syytä,

vaimon, joka sai hänet tuntemaan olonsa "huolestuneeksi ja levottomaksi". Helenan mukaan syyllinen oli Jonas, joka aiheutti kaiken päivittäisen toran ja kävi häneen käsiksi.

Pesäeroa pyytäessään Helena halusi suojaa sekä itselleen että omaisuudelleen. Jokapäiväistä väkivaltaa ei voinut enää pitää normaaliin isännänvaltaan kuuluvana.

Kaupunginoikeudessa Helenan todistajista kisälli Stenman kertoi Jonaksen usein lyöneen vaimoa ja ajaneen tätä takaa kivi kädessä pitkin pihaa. Hän oli myös uhannut ampua vaimonsa ja heittää tämän värjäämön kuumaan haudealtaaseen. Ylimalkaan Jonas oli vaimolleen ilkeä ja häijy. Olipa hän todistettavasti kerran puristanut Helenan kahden oven väliin. Oppipoika Sumelles taas tiesi kertoa, että kuparisepä oli tönäissyt vaimonsa metallirojun sekaan, jolloin tämä oli loukannut itsensä pahasti. Apteekkari Tennberg todisti vaimon kerran paenneen apteekkiin, kun mies oli jahdannut häntä pitkin pihaa veitsi kummassakin kädessä. Mutta tästä kaikesta huolimatta Helenalla oli huoli miehestään. Useammin kuin kerran hän oli pyytänyt kaupunginpalvelijaa etsimään omilla teillään viipynyttä miestä, joka oli luvannut "juoda kaiken viimeiseen peruskiveen asti", jotta tämä varjeltuisi irstailta naisilta.

Kun asia oli esillä kaupunginoikeudessa, Nordman myönsi käyttäneensä liikaa viinaa. Helena pyysikin "mittaamattomasti" viinaa käyttäneelle puolisolleen holhoojaa: Jonas laiminlöi niin talouden kuin verstaankin ja ajan mittaan siten hävittäisi todella koko talon. Helena ehdottikin holhoojaksi lähintä naapuria, apteekkaria. Koska Jonas ei voinut kiistää vaimonsa puhetta, hänet asetettiin niin vaimon kuin apteekkarin holhoukseen.

Kuparisepä ei suinkaan ollut Tampereella aikansa ensimmäinen holhoukseen joutunut ja siten isännänvaltansa menettänyt mies. Viinanjuonnista holhoukseen joutuivat niin lasimestari Wallin, säämis-känahkuri Dahlberg kuin räätäli Civillkin. Vaikuttimena holhoukseen pyytämässä oli vaimon pelko taloudelliseen ahdingoon joutumisesta ja pelko kyvyttömyydestä selviytyä siitä. Holhoojalta edellytettiin ymmärrystä, kokemusta, terveyttä ja varallisuutta. Tehtävänä oli holhottavan ohjaaminen ja hänen omaisuutensa hoitaminen.

Vuoden 1822 keväällä kaupunginoikeus käsitteli Nordmanin ja Sundgrenin pesäeroa. Kupariseppän avustaja kihlakunnantuomari Sacklén toi esiin saman näkemyksen Helenan luonteesta kuin mitä mies jo monessa yhteydessä oli sanonut: vaimo oli kiiwas. Sacklén selitti Jonaksen suostuvan eroon, mutta vain vuoteessa ja leivässä. Se tarkoitti rangaistuksenomaista yritystä saada puoliset takaisin yhteen, kun eroa olisi kestänyt kahdesta kolmeen vuotta. Pesän piti 2/3 suuruudelta jäädä Jonakselle miehenä. Jonas oli syytön.

Vaimo Helenan avustaja kihlakunnantuomari Björkbom oli eri mieltä. Syyllisen Jonaksen piti erota pesästä. Koskapa Helena nyt oli aloittanut oikeudenkäynnit miestään vastaan, hän ei enää voinut olla holhooja. Apteekkarikin ilmoitti luopuvansa tehtävästä, jolloin Jonas ehdotti holhoojakseen kauppias Joel Lundahlia. Hän ei ollut oikeuden istunnossa läsnä, mutta otti tehtävän vastaan ja luopui siitä vuonna 1829, jolloin Jonas Nordman jo oli palannut kotiseudulleen ja "hoiti omat asiansa".

Seuraavassa oikeuden istunnossa kupariseppä Nordman ei ollut paikalla. Hän oli jättänyt oikeudelle luettavaksi kirjelmän, jossa hän ilmoitti värväytyneensä jalkaväkirykmenttiin ja luopuvansa kaikista vaatimuksistaan pesään. Mukaansa hän otti 400 taalaria ja pitovaattensa. Hän ilmoitti vapauttavansa vaimon kaikesta velvollisuudesta huolehtia hänestä. Kaikki kiistat oli sovittu.

Helena Sundgren oli näin saanut pyytämänsä pesäeron. Avioliitto jäi vielä voimaan. Helena hallitsi pesää jälleen niin kauan kuin hän hallitsi itsensäkin. Taloudellisen turvallisuuden lisäksi hän oli saavuttanut tavoittelemansa rauhallisen elämän. Jonas Nordman poistui paikkakunnalta lupauksensa mukaisesti huhtikuun lopulla vuonna 1822.

Minkälainen mies Jonas oli ollut kodin ulkopuolella? Tuomiokirjoista ilmenee, että hän oli ollut väkivaltainen ja kärsimätön jo ennen avioliittoaan, joskin sittemmin vaimoon kohdistettu pahoinpitely oli jokapäiväisempää. Syksyllä 1819 Jonas Nordman oli suuttunut 15-vuotiaaseen nuorukaiseen ja luvannut "näyttää taivaan merkit". Hän olikin lähtenyt verstaalle tulleen nuorukaisen perään ja lyönyt tätä korvalle porttikäytävässä, joten hän ei siten rikkonut katurauhaa. Lyömisestä seurasi sakkorangaistus. Aikanaan hän oli sivaltanut myös haasteen vienyttä kaupunginpalvelijaa ja käynyt vuokraisäntänsä teurastaja Lindfeltin vaimon Justinan kimppeun niin lyöden kuin nimitellenkin; näistäkin tekosista hän maksoi sakot.

Nordman ei unohtanut erimielisyyksiä muutettuaan vaimonsa taloon, vaan kävi kivittämässä Lindfel-

tin talosta yhdeksän ikkunaruuutua, jotka hän oikeuden päätöksen mukaisesti sittemmin korvasi. Muutamasta oman alansa työstäkin hänet haastettiin oikeuteen. Muuan talollinen vaati joko yhtä suurta viinapannua kuin kupariseppän ampumalla särkeä oli tai rahallista korvausta. Nordman selitti jo paikanneensa pannun ja kertoi sen vahingoittuneen, kun "ase oli puhdistettaessa lauennut". Hän selitti paikan olevan vahvempi kuin koko pannu. Oikeus määräsi kolme miestä tarkastamaan työn osapuolten läsnäollessa, ja pannu paikoineen lienee hyväksi havaittu, koskapa asiaa ei enää oikeudessa käsitelty.

Kupariseppä ei suinkaan ollut ainoa tamperelainen käsityöläinen, jonka työstä valitettiin, mutta harvinaisia nämä valitukset olivat, esimerkiksi vuosilta 1820-1821 niitä on vain muutamia. Työn laatuun kohdistuneet valitukset olivat monimutkaisia ja vaikeitakin olipa kysymyksessä sitten kankaan värjäys, katoaminen tai vahingoittuminen työn aikana tai taskukellon korjaus.

Kupariseppä Nordman oli oikeudessa samoista syistä kuin jotkut muutkin porvaristoon kuuluneet: juoppoudesta, töistä, veloista tai henkilökohtaisista erimielisyyksistä. Mutta siinä suhteessa hän oli poikkeus, että hän päätyi oikeuteen paitsi mainituista syistä myös vaimonsa pyytämän pesäeron ja värjäriyhteyksien kanssa käymiensä kiistojen vuoksi. On vaikea sanoa, missä määrin viimeksi mainitun kiistelystä etenemiseen vaikutti kupariseppän persoona ja mikä osuus oli ammattioikeuksien hakijoiden kovalla kilpailulla.

Kun varsinainen tässä mielessä alkanut työhön liittyneiden oikeudenkäyntien sarja käynnistyi kesällä 1820, muutama päivä avioliiton solmimisen jälkeen, toi värjäri ja tehtailija Erik Haggren tietäväksi, että koska leski Sundgren oli nyttemmin avioitunut, lesken olisi lakkautettava värjäämönsä ja poistettava värjärinkyltti. Värjärit Johan Fredrik Grek ja Johan Fredrik Lagerqvist olivat samaa mieltä. Heidän näkemyksensä oli oikea. Avioituessaan leski Helena Sundgren menetti oikeuden pitää värjäämöä, jota hänen kisällinsä olivat hoitaneet.

Kupariseppä Jonas Nordman esitti oikeudelle Senaatin Talousosastolta saamansa privilegin perustaa verkatehdas Kantansa mukaan hän oli oikeutettu värjäämään niin rahvaalle kuin kaupunkilaisillekin. Sitä paitsi

hänen vaimonsa oli leskeysaikanaan ottanut niin paljon värjättävää, että sen käsittelemiseen menisi ainakin vuosi. Hän selitti myös että saamansa privilegin mukaan hän oli oikeutettu valmistamaan niin tehtaan kuin värjäämönkin, joka tosin jo oli valmiina, vaimon myötä tulleen. Kanteen nostaneet värjärit olivat sitä mieltä, että ainoa Nordmanille sallittava värjäystoiminta olisi vain ja ainoastaan tehtaan omaan tuotantoon kohdistuva. Kupariseppä ei ollut oppinut värjäriammattia, hän ei ollut siihen opissa - eikä vuosikaan riittäisi antamaan ammattitaitoa.

Kantajat korostivat, että Nordman oli kyllä "osoittanut kupariseppälle ominaista taitoa", joskaan hän ei siinäkään ammatissa ollut noudattanut porvarillisia sitoumuksiaan. Heidän arvionsa mukaan Nordman oli sekä "yleisen levon ja rauhan rikkoja, joka ei pitänyt mitään pyhänä, vaan toimi ilkeän ja hurjan luontonsa mukaan". Esimerkkeinä tästä kaikesta voitiin mainita sekä oikeudenpalvelijan, nuorukaisen ja vuokraamännän kohtelu, vaimon ja palvelusväen kohtelu niin kuin tappelut, juominen ja meluaminenkin voitiin kaikki todistaa. Kantajat jättivätkin kaupunginoikeuden päätettäväksi, josko Nordman yksinkertaisesti voitaisiin katsoa "arvottomaksi ja siten kokonaan porvaristosta poistettavaksi". He toivat esiin myös sen mahdollisuuden, että jos Nordman saisi pyytämänsä, hän kuitenkin aiheuttaisi "rahvaalle vahinkoia piltulla ja sopimattomalla työllä". Sen hän kyllä voisi värjätä, mitä hänen joskus ehkä valmistuvassa tehtaassaan tuotettaisiin.

Kaupunginoikeuden päätöksen mukaan Nordman ei saisi sakon uhalla ottaa keneltäkään värjättävää. Kyltti oli poistettava. Vaimon vastaanottaman työn värjäämiseen ei menisi vuottakaan, joten talvimarkkinoiden aikaan kaikki olisi värjätty ja siihen päättynyt työ värjäämössä.

Jonas Nordman ei häikäillyt näyttää vastenmielisyttään suunnitelmiansa tiellä ollutta Haggrenia vastaan. Hän kävi tämän kotona, mutta kun Haggren oli poissa, oli Nordman vain tyytynyt uhkailemaan tappamisella ja jäänyt väijymään kadulle. Hän oli sekä kiroillut että ollut hävytön Erik Haggrenia kohtaan muulloinkin. Lagerqvistin pienokaisen hautajaiset Nordman oli keskeyttänyt riisumalla takkinsa ja uhkailemalla värjärei. Jonas oli myös asioinut apteekissa aikomuksenaan ostaa arsenikkia ja syöttää se tälle. Myrkyä ei hänelle kuitenkaan myyty, ja kaikki muukin jäi uhkailuksi joten tällä kertaa hän sai sakot ainoastaan kiroilusta suurehkossa väkijoukossa.

Vuoden 1821 keväällä kupariseppä uudisti anomuksensa antamalla kaupunginoikeudelle kirjelmän, jolla hän pyysi lupaa värjätä niin porvaristolle kuin rahvaallekin ja perustaa tehdas. Hän vetosi kaupungin perustamisasiakirjaan, jonka mukaan kaupunkiin asettuvalla oli oikeus harjoittaa oppimaansa teollisuutta tai käsityötä.

Värjärit Grek, Haggren ja Lagerqvist jättivät oikeudelle kirjelmän, josta kävi jälleen ilmi heidän näkemyksensä kupariseppän luonteesta ja elintavoista "hyödyttömänä olentona, joka oli ottanut hoitaakseen tehtaan perustamisen ja kupariseppän verstaan, joita kumpakaan ei ollut, koskapa Nordmanin päivät kuluivat joutilaassa juopumuksessa". Tästä seurasi rauhattomuutta ja jatkuvia tappeluja osin vaimon ja osin palvelusväen kanssa. Sitä paitsi Nordmanin kuuluminen porvaristoon "oli vahinko kaupungille". Mikäli Nordman saisi värjäri-oikeudet, hän olisi "häpeäksi ja esteeksi myös värjärisosie-teetille".

Värjäri Grek vaati edelleen sekä kyltin poistamista että värjättävän vastaanottamisen kieltämistä vielä kuukaudenkin kuluttua. Talvimarkkinat olivat olleet ja menneet jo viime vuonna, mutta kyltti oli edelleen paikoillaan ja töiden vastaan ottaminen jatkui entiseen tapaan.

Nordman puolustautui sillä, että tehdas-oikeudet olivat hyvin lähellä värjäri-oikeuksia, joten hän voi ottaa vastaan värjättävää. Mutta kaupunginoikeus totesi päätöksessään, että Senaatin Talousosaston antama privilegei eivät siihen oikeuttaneet ja että jo annettu päätöksiä oli noudatettava - sakon uhalla. Kiista ei päättynyt vielä tähänkään, sillä Nordman, joka kupariseppän ammattia oikein harjoittaessaan olisi todella saanut "riittävän toimeentulon" vuokrasi värjäämön Johan Molinille, joka oli värjäri ja jolla siten oli oikeus ripustaa kiistanalainen kyltti takaisin.

Vuokrasopimus oli ongelmallinen niin päiväyksen kuin monen muunkin seikan suhteen. Värjäri Grekin mukaan sopimus oli päivätty väärin, eivätkä Molinin oikeudet enää olleet voimassa. Ja kun Nordman anoi itse oikeuksia, oli värjäämö jo vuokrattu Molinille. Kaupunginoikeuden antaman päätöksen mukaan Molin oli menettänyt värjäri-oikeutensa, koska hän ei ollut perustanut värjäämöä kahden vuoden kuluessa oikeudet saatuaan.

Näin ollen vuokrasopimus oli raukeava ja kyltti poistettava.

Kysymys oli elinkeinosta, kilpailusta, toimeentulosta ja kenties kateudestakin. Kun Johan Molin sittemmin anoi porvaruutta, Grek ei sitä vastustanut. Hän oli vastustanut yhteistyötä kuparisepän kanssa. Kun vuokrasopimus oli purkautunut, raitis ja elämäntavoiltaan moitteeton sai uudelleen kerran menettämänsä oikeudet.

Tämän oikeudenkäyntisarjan jälkeen Nordman ei enää esittänyt anomusta värjäri-oikeuksista. Yhteisö oli vastustanut häntä sekä hänen menettelytapojensa että elämäntapojensa vuoksi. Mutta vuoden 1739 Halli- ja Manufaktuurijärjestyksen vuoden 1770 uudistuksen mukaan tehtailijan ei olisi lainkaan tarvinnut osata harjoittamaansa käsityötä ja elokuusta 1821 lähtien Tampereen kaupungin käsityöläisillä oli ollut oikeus harjoittaa sitä käsityötä, mitä halusivat.

Lähes koko vuosikymmenen, 1820-1830, värjäri-oikeudet jo saaneet muistuttivat kaupunginoikeudelle, että jokainen porvaruuden saanut värjäri piensisi heidän tulojaan. Poikkeuksena oli värjäri Grekin poika Johan Casper, jonka anomusta ei kukaan vastustanut. Mutta kun heti hänen jälkeensä syksyllä 1821 porvaruutta värjärinä anoi Helsingistä tullut kisälli Herman Liljelund, asia mutkistui. Oikeudessa paikalla olleilla värjäreillä ei ollut mitään henkilökohtaista Liljelundia vastaan, mutta kaupungissa oli jo kuusi värjäreitä, ja hekin saivat vaikein toimeentulonsa, niin he halusivat vastustaa oikeuksien myöntämistä.

Kaupunginoikeus totesi kuitenkin, että perustamisasiakirjan nojalla hakijalla oli oikeus saada porvaruus. Toisaalta siis elintilan ahtaudesta huolimatta kunnioitettiin halua saada harjoittaa liiketointa, kun kysymyksessä oli nuhteeton henkilö. Mutta kaupungin porvarit eivät halunneet saada niskoilleen ketään, joka voisi aiheuttaa totunnaisten rajojen rikkomista tai tulla perheineen heidän rasitteekseen. Omia etuja valvottaessa mentiin pitkälle ja asiakirjoja tutkittiin ahtaasti omalta näkökannalta.

Porvarusoikeuksia anoneen ja Ruotsista kotoisin olleen Herman Liljelundin päämäärä oli muuttokirjan mukaan Pietari, mutta Tampereelle hän jäi. Muutettuaan syksyllä 1821 Nordmanille hän lienee olettanut olevansa värjäämön työntekijä siinä missä muutkin. Mestarityönään hän värjäsi rahvaan tuomasta sarkakankaasta - "täällä kun ei ollut sopivaa"- valvojen läsnä ollessa ja seuratessa, miten uudessa haudealtaassa värjäytyivät musta, sininen ja vihreä kangas. Työn laatu oli niin kuin olla piti.

Kaupunginoikeus suositteli Liljelundia saamaan mestarikirjansa Turusta.

Kun Nordman oli lähtenyt kaupungista, Helena Sundgren vuokrasi värjäämönsä Liljelundille keväällä 1822. Osapuolet eivät katsoneet tarpeelliseksi vahvistaa sopimusta oikeudessa. Tieto onkin jäänyt tuomiokirjoihin sattumalta, kun muuan talollinen vaati kadonnutta kangastaan vastaaja Liljelundilta.

Vastaajana Herman Liljelund oli silloinkin, kun kisälli Gullsten vaati palkkasaataviaan, joita hän ei kuitenkaan kaikkia saanut, koska oli Liljelundin sairauden aikana aiheuttanut värjäämössä vahinkoa: yksi haudeallas sisältöineen oli kokonaan kadonnut. Mutta kisällillä oli oikeudelle muutakin ilmoitettavaa: sille jätetyn muistion mukaan Herman Liljelund olisi ollut mestari koettaan tehdessään juovuksissa, ja lisäksi hän olisi huorannut Helena Nordmanin kanssa.

Huoraaminen oli hyvin vakava väite, mutta todistajia kuultuaan kaupunginoikeus totesi kisällin tehneen kanteen "vihassa". Hänet tuomittiin sekä sakkoihin perättömästä ilmiannosta että esittämään Liljelundille julkinen anteeksipyyntö. Kisälli kohdisti väitteen siis mieheen. Jos se olisi ollut totta, Liljelund ei olisi voinut solmia avioliittoa Helena Sundgrenin kanssa; jostain syystä kisälli käytti hänestä kirjoittaessaan Jonaksen sukunimeä, ehkä avioliittoa korostaakseen. Huorinteosta olisi toteutuneena tullut Helenalle ja Hermanille avioeste. Väitteen esittämisen aikoihin Helena ei vielä ollut saanut erokirjaa kupariseppä Nordmanista, pysyvän eron hakeminen oli kyllä jo vireillä. Vaikka Liljelund olikin joskus levähtänyt Helenan sijaamattomalla vuoteella, ei heidän välillään todistajien ja kaupunginoikeuden kuulemansa perusteella tekemän päätöksen mukaan ollut ollut "ajatonta rakkautta" eikä mitään muutakaan sopimatonta.

Pysyvän eron saaminen oli pitkä prosessi, jonka Helena oli aloittanut jo kesällä 1823. Nordmanille oli saatava haaste saapua Tampereen kaupunkiin vuoden ja yön kuluessa. Saman vuoden syksyllä Nordman ilmoitti saaneensa otteen pöytäkirjasta ja haasteen, mutta hän ei tullut kaupunkiin määräaikana. Vuoden kuluttua syksystä 1824 Helena Sundgren pyysi kaupunginoikeudelta lain mukaista yleistä kuulutusta. Ja kun Jonas Nordmania oli kullutettu niin kaupungissa kuin lähiympäristös-

säkin saapumaan paikalle vuoden ja yön kuluessa ja kun hän ei nytkään tullut, sai Helena lopullisen, pysyvän eron lokakuussa 1826. Erokirjan hän pyysi ja sai Turun tuomiokapitulista.

Jotta avioliiton sidettä ei mielivaltaisesti katkais-
taisi, oli pysyvään eroon vain kaksi syytä: omaval-
tainen hylkääminen ja huorin tekeminen. Ne kumpi-
kin sotivat avioliiton alkuperäistä tarkoitusta vastaan.
Mutta Helena Sundgren oli hylättyjen tamperelais-
ten vaimojen joukossa sikäli poikkeus, että hän tiesi
miehensä olinpaikan. Kirjansitoja Gustaf Enbom ja
kultaseppä Johan Hytteri poistuivat niin avioliitostaan
kuin paikkakunnaltakin mitään tietoa itsestään sit-
temmin antamatta. Avioero oli hyvin harvinainen
ratkaisu, esimerkiksi vuosina 1820-1840 Tampereen
kaupungissa oli vain 12 pysyvää avioeroa.

Kun Helena Sundgren jälleen oli vapaa nainen,
hän voikin solmia kolmannen avioliittonsa. Loka-
kuun 11. päivänä vuonna 1827 kaupunginsaarnaaja
Herman Hellen vihki avioliittoon, kotona, raati-
mies ja värjäri Herman Liljelundin ja kupariseppä
Jonas Nordmanin eronneen vaimon Helena Sallme-
linin. Helena oli tuolloin 49 ja Herman 34 vuoden
ikäinen. He eivät laatineet avioehtoa.

Lähteet:

Vakuutusyhtiö Tarmon ainaispalovakuutusasiakirja 1834
(VA)

Turun Tuomiokapitulin pöytäkirjat 1826: Kuparise-
pänvaimo Helena Nordmanin erokirja 23.10.1826 (IMA)

Tampereen seurakunnan kuolleiden ja haudattujen luet-
telot vuosilta 1807, 1814, 1819 (TSA)

Tampereen seurakunnan muuttokirjat vuosilta 1805,
1806, 1819, 1821 (ISA)

Rippikirjat 1819-1824 (ISA)

Tampereen seurakunnan syntyneiden ja kastettujen luet-
telot vuosilta 1806, 1808 (TSA)

Tampereen seurakunnan vihittyjen luettelot vuosilta 1820,
1827 (ISA)

Tampereen seurakunnan kirkonkokousten pöytäkirja
30.9.1821 (TSA)

Tuomiokirjat 1819, 1820-1830 (TKA)

Peruluettelot vuosilta 1819, 1862 (JKA)

Calonius, Matthias, Siviilioikeuden luennot.
Suomalaisen lakimiesyhdistyksen julkaisuja B-
sarja N:o 21. Vammala 1946.

Chydenius, Wilhelm, Finsk Äktenskapsrätt. An-
dra Upplagan. Helsingfors 1922.

Hellner Johannes, Gift kvinnans rättsliga ställ-
ningen enligt 1734 års lag II. Minneskrift ägnad
1734 års lag II. Stockholm 1934.

Hirvonen, Yrjö, Tampereen vanha hautausmaa.
Tampere Tutkimuksia ja kuvauksia VI. Tampere
1970.

Lempiänen, Pentti, Lapsensynnyttäjien ja mor-
siantien kirkkoonotto. Suomalaisen Teologisen
Kirjallisuusseuran julkaisuja 81. Joensuu 1969.

Mahkonen, Sami, Avioero. Tutkimus avioliitto-
lain erosäännösten taustasta ja tarkoituksesta.
Suomalaisen Lakimiesyhdistyksen julkaisuja A-
sarja n:o 149. Vammala 1980.

Palmen, Johan, Lainopillinen käsikirja yhteiseksi
siwistykseksi. Helsinki 1863.

Pykkänen, Anu, Puoli vuodetta, lukot ja avai-
met. Nainen ja maatalous käytännön valossa 1660-
1770. Jyväskylä.1990.

Salo, Eila-Maija, Tampereen seurakunnan perus-
tamisvaihe vv. 1779-1847. Pro gradu-tutkielma.
Helsingin yliopisto 1952.

Stjernstedt, George, Äktenskapskillnad. Minnes-
krift ägnad 1734 års lag II. Stockholm 1934.

Westermarck, Edward, Tapojen historiaa. Kuusi
Akadeemista esitelmää. Helsinki 1913.

Vuoden 1686 kirkkolaki. Näköispainos ja uu-
delleen ladottu laitos vuoden 1686 kirkkolain
suomennoksesta. Toimittaneet Lahja-Irene Helle-
maa, Anja Jussila, Martti Parvio. Juva 1986.

Vuoden 1734 laki. Ruotsin Waldakunnan laki,
hyväxi luettu ja vastaanotettu Herrainpäivillä
vuonna 1734. Turku 1826.

Ylikangas, Heikki, Puolisonvalintaan vaikutta-
neista tekijöistä sääty-yhteiskunnan aikana. Histo-
riallinen Aikakauskirja 1968, 1. Helsinki 1968.